

УДК 343.91

Юрій Володимирович ОРЛОВ,
доктор юридичних наук, професор
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

МОДУСИ БУТТЯ ЗЛОЧИННОСТІ: МАТРИЦЯ КРИМІНОЛОГО-ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Постановка проблеми. Традиційно кримінологічний аналіз (у широкому розумінні), як і будь-який інший вид пізнавальної діяльності, в межах наукової раціональності являв і являє собою явище об'єктивоване, себто таке, що чітко і цілком виправдано позиціонується як робота з об'єктами, які за визначенням є зовнішніми відносно суб'єкта (дослідника, аналітика) і до нього за великим рахунком не мають жодного стосунку. Відстороненість, дистанційованість дослідника від об'єкта пізнання має, як обґрунтовано узвичаєно вважати, забезпечити відносну об'єктивність пізнання, неупередженість суджень. Таку традицію закладено установками позитивізму й закріплено феноменологією.

Водночас не зайвим буде нагадати, що ключовою ідеєю філософії позитивізму, що бере свій початок від 30–40-х рр. XIX ст., виступає віра в емпіричне знання (емпірицизм) як єдине істинне, а також у прогрес, який здатен вирішити всі ключові загальноцивілізаційні проблеми, забезпечивши перехід людства від теологічної через метафізичну до наукової фази розвитку, що ґрунтується на повазі до фактів. Цей поворот в історії розвитку філософії, гуманітаристики й культури в цілому породив «дух підозри» («еру підозри» – П. Рікер) до спроможності ідеального, абстрактного, до властивості мислення, інтелектуальної думки визначати практичний життєвий досвід; розум і мислення з модусу буття перетворився на модус сервісу, ментальну силу, покликану обслуговувати базисні інтереси й потреби. Напружена робота європейського духу епохи Відродження і просвітництва, що оперувала абсолютом онтологічно-метафізичного ігрового плюралістичного порядку, змінилася спрощеними інтелектуальними установками утилітарного штибу з приматом практицизму. І до сьогодні ця тенденційність істотною мірою дає про себе знаки у науковому дискурсі й установках мислення. Кримінологія не є винятком. Однак позиція орієнтування на домінанту безособистісного, знелюдненого емпірицизму у сфері правничої та інших гуманітарних наук як *наук про дух* видається такою, що потребує принаймні доповнення іншими методологічними принципами і підходами для забезпечення адекватності дослідницького інструментарію завданням пізнання людського, яке не може бути з достатньою повнотою проявлено виключно у

об'єктивованій «слідовій картині» без деякого експериментально-модельного занурення у психологічну ситуацію, у світ переживань самої особистості. Одним з таких підходів є екзистенціалізм та кримінологіко-екзистенціальний аналіз, що на ньому ґрунтується, який репрезентує візію і практику не суб'єкт-об'єктного опозиціонування, а умовний синтез, позицію діалогічного співіснування з об'єктом.

Принагідно зауважимо, що застосування екзистенціального аналізу в кримінологічних цілях, чи то у кримінологічних конотаціях загалом не властиве вітчизняній науці (як, власне, і зарубіжній кримінології) з уже згаданих вище причин. Водночас Є. С. Жигарев небезпідставно наголошує на потенційній його продуктивності щодо дослідження особистості злочинця¹. Втім, теоретизування цього дослідника щодо екзистенціалізму – мало не єдині у сучасній кримінологічній доктрині намагання зрозуміло говорити про інакші методологічні підходи до пізнання екзистенцій кримінальності.

Окремий доробок кримінологіко-екзистенціального аналізу представлено яскравою та глибокою мистецькою спадщиною Ф. М. Достоевського, що підкреслюється у науковій статті В. А. Бачиніна², а також розлого аргументується у монографії В. І. Поклада та О. С. Звонка «Соціологічні та психологічні аспекти кримінології» на прикладі кримінологічного експерименту Родіона Раскольнікова³. Примітно, що блискуче використання Ф. М. Достоевським екзистенціально-експериментального методу проникнення до найглибших шарів душевного апарату злочинців як спосіб їх кримінологічного пізнання був високо оцінений ще понад сотню років тому Ч. Ломброзо⁴, В. Ф. Чижем⁵ та Е. Феррі⁶. Існують, звісно, й інші приклади вдалого мистецького (літературного) висвітлення кримінологічної спрямованості екзистенціального аналізу (А. Камю, Л. С. Рубінштейн, У. Шекспір⁷ та ін.). Втім, мистецтво, а так само релігія та духовні практики хоча і стоять в одному ряду з філософським (трансцендентним) і науковим (аналітичним) пізнанням, але можуть лише доповнювати останнє, однак не замінювати його. Тож, сучасна кримінологія потребує специфікованого

¹ Жигарев Е. С. Методология криминологии: проблемы, поиски, решения. М.: Изд-во «Щит-М», 2012. С. 237–265; Жигарев Е. С. Личность как предмет познания. М.: Изд-во «Щит-М», 2013. С. 298–319.

² Бачинин В. А. Фрейд и/или Достоевский: мировоззренческий выбор криминологического сознания. *Криминология: вчера, сегодня, завтра*. 2008. № 2 (15). С. 19–22. URL: <file:///C:/Users/orlov/Downloads/freyd-i-ili-dostoevskiy-mirovozzrencheskiy-vybor-kriminologicheskogo-soznaniya.pdf> (дата звернення: 16.02.2021).

³ Поклад В. І., Звонко О. С. Соціологічні та психологічні аспекти кримінології: монографія / За заг. ред. О. М. Литвинова. Севе́родо́нецьк: РВВ ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, 2020. С. 59–69.

⁴ Ломброзо Ч. Анархисты. Криминально-психологический и социологический очерк / пер. с итал. 2-е доп. изд. Н. С. Житковой. Лейпциг; СПб.: Мысль; А. Миллер, 1907. С. 76–78.

⁵ Чиж В. Ф. Достоевский как криминолог. *Вестник права*. 1901. С. 1–43 (серед іншого В. Ф. Чиж наголошує, що (мовою оригіналу): «Ни один художник не описал так правдиво, так полно преступников, как Достоевский. Он дал удивительно проникновенное изображение преступников по натуре, случайного преступника, преступников по страсти, душевно-больных преступников, следовательно, на несколько десятилетий ранее чем это сделали криминологи. Заслуги Достоевского в этом отношении были очень долго не оценены по достоинству, и только Ломброзо и его последователи обратили должное внимание на эту сторону творчества нашего гениального романиста», с. 1).

⁶ Ферри Э. Преступники в искусстве / пер. с франц. М.: Тип. Елизаветы Гербек, 1896. С. 11, 23.

⁷ Коган Г. Ф. Лекция Е. В. Тарле «Шекспир и Достоевский». *Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка*. М.: Наука, 1979. Т. 38. № 5. С. 477–484.

осмислення підходів і методів екзистенціального аналізу з метою розширення можливостей пізнання і поглиблення знань про природу кримінальної активності.

Метою цієї статті є концептуалізація кримінологічно-екзистенціального аналізу: виявлення векторів застосування потенцій екзистенціалізму до кримінологічного предметного поля, опис і пояснення основних гносеологічних можливостей застосування екзистенціального аналізу для пізнання окремих ознак особистості злочинця та механізму окремого злочину, специфічних криміногенних факторів як на індивідуальному, так і на груповому рівнях відтворення і формування на підставі цього екзистенціальної матриці злочинності.

Виклад основного матеріалу. У загальнонауковому розумінні екзистенціальний аналіз – дослідницький підхід, що спирається на філософію екзистенціалізму (М. О. Бердяєв, М. Бубер, А. Камю, С. Кьєркегор, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс, Я. Паточка та ін.) і є інтелектуальною реакцією на кризу позитивізму в культурі. У кримінологічному ракурсі екзистенціалізм репрезентує установку на утримання єдності об'єктивного і суб'єктивного в пізнанні особистості злочинця та злочину, заперечення домінантної ролі об'єктивних факторів у генезі кримінальної активності, зміщує фокус уваги кримінологічного аналізу із суспільних суперечностей на особистісне переживання існування як базовий рівень криміногенної детермінації.

Екзистенціальний аналіз виходить із критики тотальності декартівського та гегелівського раціоналізму й ідеалізму відповідно. Існування (екзистенція) виводиться з-під метафізичного абсолюту мислення (мислення категоріального, у сенсі *cogito ergo sum*) й набуває хоча і поєданого з ним, однак самотійного буття, значення, проявлення (як мислення-пристрасть, за С. Кьєркегором). По-новому актуалізуються ідеї Б. Спінози про афекти (*affectus*) та афекцію (*affectio*). Переживання поруч (у доповнення чи окремо) з мисленням стає самотійним модусом буття, розмиваючи жорстку межу між суб'єктом та об'єктом.

Екзистенція – не універсальна, завжди суб'єктивна, а тому конкретна й тимчасова. Кьєркегорівська зв'язка стадійності екзистенції, яка передбачає перехід від особистісного естетичного виміру до соціально-етичного (і далі – до містично-духовного), що проростає із суб'єктивного існування (у загальній та особистісній мірності остання має функціональний пріоритет, являє собою протилежну до діалектико-матеріалістичної логіку), спонукає до зміщення акцентів пізнавальної та запобіжної діяльності із загальносоціального, групового рівня на індивідуальний з відповідним зворотним зв'язком (відособистісне групування кримінальної превенції). Особистість злочинця й жертви, фактори окремого злочину стають центральними елементами екзистенціального кримінологічного аналізу. З погляду останнього злочин постає явищем передусім психічним, а криміногенна ситуація – суб'єктивною. Її об'єктивовані параметри, що зчитуються стороннім, відстороненим спостерігачем (правозастосовувачем, кримінологом-дослідником), не мають нічого спільного із внутрішнім

змістом ситуації, яким наділяє її сам злочинець. У цьому аспекті завдання кримінолога щодо пізнання змісту, сутності й детермінаційних властивостей криміногенної ситуації зводиться до моделювання і проєкції її особистісного сприйняття злочинцем. Такий підхід (екзистенціально-експериментальний) може бути корисним як для версійного процесу під час розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, так і для кримінологічних досліджень, адже дає змогу із ситуації (чи то їх емпіричного масиву) вивести деякі типові (з'ясувати кримінологічний тип), а так само екстраординарні риси злочинця та його мотиваційної сфери.

Екзистенція завжди є самодостатньою (у сенсі *Dasein* (М. Хайдеггер), що у приблизному перекладі означає «ось-буття», буття тут і зараз), а тому цілісною. Пізнання екзистенціальних цілісностей (екзистенцій) вимагає застосування специфічного, не аналітичного у суворо науковому розумінні, методу, адже з частин ціле не формується, навпаки, з цілісності можуть бути виведені частини, фрагменти. Вузкоаналітичний підхід має справу виключно з осколками, в яких ціле не відбивається, на відміну від інформації про нього у фрагментах. Такі специфічні способи пізнання зазвичай важко сприймаються наявною науково-емпіризованою традицією, адже по суті теж мають екзистенційну природу. Екзистенція аналітично не пізнається; аналітично фіксуються її осколки, «слідова картина», якою задовольнити достатньою мірою науковий запит зовсім неможливо. «Целостное предвосхищение формируется интеллектуальными предчувствиями, метафорами, философскими концептуализациями, общими моделями», – йдеться (мовою оригіналу) у філософському Маніфесті Уселюдства¹. А тому використовувану нами в цій праці категорію «кримінологічно-екзистенціальний аналіз» варто сприймати з відповідною часткою умовності. Фактично ж йдеться про кримінологічну екзистенцію, співекзистентність як специфічний комплексний підхід і метод кримінологічного пізнання. Саме такий метод, який В. І. Поклад і О. С. Звонко називають експериментом², а в мистецтві (літературі) – методом «суб'єктивної автентичності»³, використав Ф. М. Достоевський у своїх всесвітньовідомих творах. Гадаємо, цілком можна зіставити метод Ф. М. Достоевського (опис екзистенцій Раскольнікова, Рогожина, Смердякова, Івана та Дмитра Карамазових, Великого Інквізитора та інших) з експериментальною логікою пізнання. Водночас – це не звичайний експеримент, а експеримент-перепроживання. Умовно його можна назвати екзистенціальним експериментом. Його використання в сучасній кримінологічній науці та практиці (з метою індивідуального кримінологічного профілювання при розкритті злочинів) містить у собі значний евристичний, прикладний потенціал.

¹ Маніфест Всечеловечества (г. Лиссабон 12 марта 2020) / Foundation For Future : Т. Бебешко, С. Дацюк, В. Нікітін, К. Паршин, Ю. Чудновський. URL: <https://ffflab.space/manifest-vsechelovechestva/> (дата звернення: 16.02.2021).

² Поклад В. І., Звонко О. С. Соціологічні та психологічні аспекти кримінології: монографія / за заг. ред. О. М. Литвинова. Северодонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2020. С. 59–69.

³ Маценка С. Хронотопи свідомості. Про творчість Крісти Вульф. Львів: ПАІС, 2007. С. 155.

Екзистенціальний експеримент, складовою якою постає екзистенціальний аналіз станів, у які занурюється експериментатор (перформативність експерименту), спирається на традиційне вчення про особистість злочинця, мотивацію злочинної поведінки, психоаналітичні концепції, а також на наукову *інтуїцію* (можливості її застосування в кримінології переконливо описали О. М. Бандурка та О. М. Литвинов¹), *емпатію, установку поліекзистенції*. Слушними в цьому контексті є методологічні зауваження С. А. Дацюка, який стверджує, що екзистенція має два виміри – індивідуальне переживання (екзистенціальність) і спільне переживання (екзистентність). Поліекзистенція – установка на безліч екзистенцій, поліекзистентність – стан безлічі екзистенцій². Керуючись цією установкою, а також зважаючи на те, що хоча екзистенції і є персональними (навіть у разі переживання спільності) переживаннями існування, можливим і доцільним видається виділення деяких типових модусів екзистенціальності, властивих людському взагалі та побутуванню злочинності. У розрізі кримінологічного дискурсу ці *типові екзистенції, модуси буття злочинності* є предметно наскрізними, перебувають на порубіжжі вчення про злочинність та криміногенну детермінацію. Їх цільове призначення – поглиблення знання про природу злочинності, окремих злочинів, їх етіологію, а також формування теоретичної кримінологіко-екзистенціальної матриці як методологічної бази прикладного кримінологічного аналізу (у науково-дослідній, кримінальній процесуальній, оперативно-розшуковій, управлінській та інших сферах кримінально-превентивної діяльності).

У підґрунтя кримінологіко-екзистенціальної матриці можна покласти знання про засновки людської поведінки, що репрезентують протилежні полюси буття – екзистенції *задоволення й страждання* (біль, страх). Втім, рознесення буття за принципом бінарних опозицій, якими б ці опозиції не були (у нашому випадку – бінарна система З. Фрейда), – вочевидь надто груба гносеологічна операція. Наблизитись до осягнення багатоманітності кримінальності дозволить виділення модусу амбівалентних або *гібридних екзистенцій*.

1. Модуси екзистенції задоволення

1. Екзистенція *самоактуалізації (самовизначення)*, що впливає з аналогічної потреби самоствердження, є проявом-переживанням її задоволення. Чи варто говорити про те, що спектр шляхів доходження цієї екзистенції вельми строкатий? Питання риторичне. Але не зайвим буде підкреслити ту обставину, що самоактуалізація у системах соціальної діяльності практично завжди передбачає діалогічність, самовизначення через комунікацію. Остання ж є не лише каналом обміну інформацією, а й способом досягнення вказаного самовизначення, а надто в тих випадках, коли воно здійснюється у контексті та з урахуванням принципово іншого.

¹ Бандурка О. М. Литвинов О. М. Роль і значення інтуїтивного пізнання у кримінології. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 30–38.

² Дацюк С. А. Постулати транзистенції. *Хвиля*. 2020. 20 августа. URL: <https://analytics.hvylya.net/213888-postulaty-o-tranzistencii> (дата звернення: 10.02.2021).

Отже, з позицій екзистенціального аналізу, злочин постає як форма діалогу (з жертвою, з іншим – засобами жертви), як акт маніфестації, заява про своє існування (М. Бубер, К. Ясперс) і позиціонування, самовизначення; утвердження, виявлення та позначення себе в контексті іншого, у зв'язку з існуванням іншого, тобто в діалозі

Принагідно зауважимо, що потребове коріння самоактуалізації неодмінно сягають безпекових шарів. При тому вони можуть бути як суто соціальної етіології (що у кримінологічному контексті виявляє самоствердження за рахунок іншого, як-то в разі вчинення хуліганства, домашнього насильства тощо), так і природничої, біологічної (спроможність як представника біологічного виду конкретної статі). яка проявляється в екзистенції материнства (або його неможливості), психокомплексах Едіпа, Електри, «жіночої кастрації» з відповідними прагненнями до домінування над статево опозиційними представниками. У цьому ж ряду стоїть і переважна кількість випадків зґвалтувань, іншого статевого насильства, яке, як переконливо довели у своїх широко відомих працях Ю. М. Антонян та Є. Г. Самовичев, відбувається здебільшого під переважаючим впливом безпекових детермінант (статевий потяг є фоновим, але не первинним), коли внаслідок насильства (зокрема, з боку чоловіків) усувається страх перед абстрактним образом жінки й утвердження власної біологічної спроможності в контексті можливості дати потомство, що є базовою природною функцією будь-якого живого організму.

Виходячи з такого розуміння екзистенції самоактуалізації логічним і доцільним видається полемічне ставлення до думки В. А. Бачиніна щодо сутності екзистенціального типу кримінальної трансгресії. Учений, аналізуючи основні напрями розсудочно-екзистенціальної логіки, доходить висновку, що в особливих випадках злочин може виступати як засіб екзистенціального самопізнання особистості, як спосіб досягнення нею граничних життєвих смислів, недоступних розумінню іншим чином. Якщо людину долає спокуса зазірнути за межу дозволеного, правомірного і тим самим прояснити для себе деякі значимі смисли, то цю кримінальну мотивацію слід віднести до її трансгресивно-екзистенціального різновиду. Так, наводить приклад дослідник, безкорисливе пограбування, вчинене Раскольніковим, з екзистенціальної точки зору – це акт випробування всього, що становило сенс і суть його існування, спосіб відчувати себе не «тремтячою твариною», а людиною вищого розряду¹. Неважко помітити внутрішню суперечливість суджень В. А. Бачиніна. З одного боку, він пред'являє для аналізу деяку екзистенцію *самопізнання*, рефлексії у граничних станах у системах нормативностей. І якщо це дійсно екзистенція, то вона має бути цілком самодостатнім, самовиразним, сутнісним способом, модусом буття. З іншого ж боку, у прикладі з Раскольніковим ідеться про мету позиціонування себе не із «тремтячою твариною», а людиною вищого розряду, що означає екзистенцію самоактуалізації, самоповаги, що не вкладається у логіку самопізнання; варто говорити радше про

¹ Бачинин В. А. Основы социологии права и преступности. СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. С. 209.

самовизнання, а не пізнання. При цьому ясна річ, перше може досягатися завдяки другому.

Загалом постановку питання про *автономність* модусу екзистенції самопізнання хоча і можна визнати цікавою, водночас – навряд чи такою, що здатна претендувати на ґносеологічно самостійний статус. Самопізнання як процес залежно від отримуваних проміжних результатів супроводжується іншими екзистенціями: самотності, смертності, співпричетності тощо.

2. *Екзистенція визнання* так само, як і попередня, є безпосередньою проєкцією консолідованої дії базових потреб у повазі та приналежності, що виражається в отриманні зовнішнього (із середовища) позитивного відгуку щодо власної особи з подальшою його інтеріоризацією. Відгуку саме щодо особи (у розумінні К. Г. Юнга), а не особистості загалом (бо ж це вже справа виключної приватності і загалом в ординарних ситуаціях – несвідомості). Ця екзистенція може бути описана через три взаємопов'язані субекзистенції.

1) *Екзистенція приналежності*, що виражає афекцію визнання гідності через групову ідентичність, у зв'язку з нею, через неї. Злочини, що є виразом екзистенції приналежності – це злочини конформізму. Їх вчинення поширене у девіантогенних, маргінальних середовищах неповнолітніх, а також в закритих колективах без чітких правил фактичних відносин: ув'язнені, мілітаризовані формування тощо. Щодо останнього показовими є результати стенфордського тюремного експерименту Ф. Зімбардо.

2) *Екзистенція ізотимії**, що виражає переживання визнання гідності рівного, зокрема й міжгрупової рівності. Екзистенція цього типу перебуває у підґрунті низки злочинів, що вчиняються у складі натовпу, як-то участь у масових заворушеннях, групових порушеннях громадського порядку, й супутніх злочинів (серед іншого умисних вбивств, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, опору, погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу тощо). До цієї субекзистенції належить і екзистенція під умовною назвою «майдан» («євромайдан»), що супроводжувала рух опору, який увійшов в історію під назвою Революція Гідності. Вимога і переживання вимоги визнання гідності в межах концепту «народовладдя», що лежали у підґрунті екзистенції «майдан», детермінували як конструктивні, з морально-політичного погляду, ефекти, так і антигуманні, кримінальні (за неофіційною інформацією¹, під час протестних акцій Революції Гідності від вогнепальних поранень загинули щонайменше 17 працівників міліції та внутрішніх військ).

3) *Екзистенція мегалотимії* виражає прагнення до визнання гідності

* Ізотимія та мегалотимія – категорії, що виводяться із вчення Платона про Тімос – частинку душі, яка вимагає визнання особистості, її гідності. Ізотимія – потреба мати рівну повагу з іншими людьми, тоді як мегалотимія – бажання здобути визнання своєї вищості, винятковості (Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / пер. з англ. Т. Сахно. Київ : Наш формат, 2020. С. 12).

¹ Відповідно ж до офіційної інформації, розміщеної на сайті Офісу Генерального прокурора, у розділі «Реєстр проваджень про злочини, пов'язані із перешкоджанням проведенню мирних акцій протесту, які відбувалися у Києві та інших містах України в період листопада 2013 року – лютого 2014 року» (стара версія сайту), розслідуються виключно випадки порушень проти учасників мирних акцій протесту, тобто щодо колишніх працівників міліції, суддів, прокурорів, народних депутатів (URL: <https://rrg.gov.ua>).

через групову домінантність, виключність, вищість. У її підґрунті – груповий нарцисизм, ідея (переживання) величі, що сусидить із жертовністю. Екзистенція мегалотимії перебуває у підґрунті праворадикальних, неонацистських, гомофобних, ксенофобних та інших практик, що втілюються у злочинах ненависті як крайній формі нетерпимості до представників принципово інших соціальних груп. Емоційно і предметно близькою до екзистенції мегалотимії є ресентиментарна екзистенція. Водночас ми відносимо її до розряду гібридних через ширшу палітру функцій і, власне, афекцій, що переживаються під час ресентименту: тут присутні і задоволення, і страждання.

3. *Екзистенція володіння* як вираз задоволення у модусі привласнення. «Володіння і буття, – небезпідставно зауважував Е. Фромм, – дві цілком різні форми людських переживань: від наявності та інтенсивності тієї чи іншої форми залежать відмінності індивідуальних і колективних характерів. Розрізнення цих категорій перебуває в одному ряду з розрізненням між прагненням до життя і прагненням до смерті»¹. У разі орієнтації на володіння значення мають не стільки об'єкти володіння, скільки загальна установка людини, її психологічне налаштування². Екзистенція володіння, отже, є неодмінним супутником таких рис особистого і колективного характеру як корисливість і споживацтво, що продукують корисливу злочинність, корупцію, кримінальну експлуатацію природи, політичні злочини агресії (жага володіння і мирне життя виключають одне одного³), що є виразом експансіоністських тенденцій фактичного та/або символічного володіння. Останнє спирається на страх і прагнення убезпечити себе від символічного падіння в соціальній ієрархії. Володіння, отже, компенсує страх, дистанціює ризик соціальної (символічної) «смерті», а тому неодмінно є поєднаним із задоволенням.

II. Модуси екзистенції страждання

1. *Екзистенція фізичного болю* є вельми індивідуально вираженою екзистенцією, з різними джерелами, ступенем інтенсивності, фізіологією перебігу, перспективами щодо позбавлення болю, одужання тощо. Водночас не помилилось, мабуть, якщо пов'яжемо цю екзистенцію з фактором тілесності як таким, що радикально вмонтовується в щільне плетиво душевного, психічного, а тому не може на нього не впливати. «Тіло, – пише О. Ф. Лосєв, – не просто вигадка, не випадкове явище, не ілюзія. Воно завжди вияв душі, – а отже, в якомусь сенсі – сама душа. Тіло – не мертва механіка казна-яких атомів. Тіло – живий образ душі. Воно є і залишається єдиною формою актуального вияву духу в умовах, що нас оточують»⁴. Тілесна симптоматика, за влучним і по-мистецьки вишуканим зауваженням С. Маценки, є наслідком психічних афективних диспозицій. Тілесний досвід набуває дедалі більшого значення, зростають страждання, коли робить спроби виявитися душа. Безсилля тіла зумовлює активізацію духовної

¹ Фромм Э. Иметь или быть? / пер. с нем. Э. Телятниковой. М. : АСТ, 2019. С. 30, 31.

² Там само. С. 103.

³ Там само. С. 16.

⁴ Лосев А. Ф. Из ранних произведений. М. : Правда, 1990. С. 460–461.

діяльності, знімає табу. Організм перетворюється на надчутливий сейсмограф, що реєструє загальний крах, і стає збудженою драматичною ареною конфлікту людини і суспільства¹.

Тож, якщо дійсно йдеться про екзистенцію фізичного болю як модус буття, тобто як вимір існування, а не лише більш-менш швидкоплинні миттєвості нервової стимуляції, то таке буття неодмінно відображається на гостроті, варіативності часоплину, на особистій ревізії системи цінностей, на більш природному відокремленні важливого від другорядного чи то навпаки, їх змішуванні до нерозчленованої цілісності, до цілковитого релятивізму належного й неможливого. При тому актуалізація і специфікації за вказаними найбільш узагальнено, пунктирно позначеними маркерами можуть свідчити як про звуження свідомості, роботи душевного апарату до рівня тілесності, так і про розширення й вихід за межі останньої, репресії тілесності й відкриття інших горизонтів сприйняття. У їх розкатах презентовано весь спектр людської активності, зокрема і злочинної.

Цілком зрозуміло, що питання пізнання злочинності у модусах фізичної болі – справа майбутніх монографічних досліджень. Але вже на етапі постановки проблеми зі всією очевидністю виявляється зв'язок між екзистенцією фізичного болю та соціальною девіантністю: суїцидальністю з притаманними їй абераціями (серед іншого і кримінальними) термальної стадії самогубств, злочинною активністю наркозалежних під час абстинентного синдрому, а також інших осіб у фазах ремісії перманентного больового синдрому, що символічно пов'язується з жертвою, тощо. Прикладом останнього можуть слугувати випадки відрізання жінками, які страждають на тяжкий перебіг венеричних захворювань, що супроводжується сильним больовим синдромом, статевих органів своїх сексуальних партнерів, а також окремі категорії вбивств матерями своїх новонароджених дітей під час пологів або одразу після них.

2. *Екзистенція смертності*, що є фоновим станом життя будь-якої людини, апелює до принципової скінченності існування, що робиться можливим у контексті такої функції вищої нервової діяльності, як самосвідомість. Логіку розгортання цього нейропсихологічного, метафізичного функціоналу добре викладено і комплексно обґрунтовано Е. Фроммом у його відомій праці «Анатомія людської деструктивності». У ній же вчений аргументує зв'язок екзистенції смертності (стану екзистенціальної нерівноваги) із деструктивною, так званою злорякісною агресією, садистськими схильностями, некрофілією, кримінальними способами їх задоволення². Загалом детермінаційні зв'язки між екзистенцією смертності та агресивно-насиленою злочинністю (як загальнокримінальною, так і політичною) в кримінології можна вважати встановленим науковим фактом. Водночас доцільно, на наше переконання, додатково висвітлити зміст самого переживання, що якнайкраще, з погляду автентичного, рефлексуючого спостерігача й екзистента, вдалося майстрові

¹ Маценка С. Хронотопи свідомості. Про творчість Крісті Вульф. Львів : ПАІС, 2007. С. 164.

² Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. Э. Телятниковой. М. : АСТ, 2004. С. 298–510.

художнього письма Л. М. Толстому (мовою оригіналу):

«Зачем я сюда заехал. Куда я везу себя. От чего, куда я убегаю? – Я убегаю от чего-то страшного и не могу убежать. Я всегда с собою, и я-то и мучителен себе. Я, вот он, я весь тут. Ни пензенское, ни какое именье ничего не прибавит и не убавит мне. А я-то, я-то надоел себе, несносен, мучителен себе. Я хочу заснуть, забыться и не могу. Не могу уйти от себя. Я вышел в коридор. Сергей спал на узенькой скамье, скинув руку, но спал сладко, и сторож с пятном спал. Я вышел в коридор, думая уйти от того, что мучило меня. Но оно вышло за мной и омрачало всё. Мне так же, еще больше страшно было. «Да что это за глупость, – сказал я себе. – Чего я тоскую, чего боюсь». – Меня, – неслышно отвечал голос смерти. – Я тут. Мороз подрал меня по коже. Да, смерти. Она придет, она вот она, а её не должно быть. Если бы мне предстояла действительно смерть, я не мог испытывать того, что испытывал, тогда бы я боялся. А теперь я не боялся, а видел, чувствовал, что смерть наступает, и вместе с тем чувствовал, что ее не должно быть. Все существо мое чувствовало потребность, право на жизнь и вместе с тем совершающуюся смерть. И это внутреннее раздиранье было ужасно...»¹.

Арзамаський жах як нестерпність буття, що предметно тяжіє до екзистенції абсурду, однак не є тотожним йому через тотальність смислу смертності, є потужним психогенним фактором амбівалентної властивості. Залежно від комбінаторики зовнішніх умов, суб'єктивних характеристик особи та ситуації, в яку вона потрапляє, цей фактор може набувати функції генератора соціальної активності як самоцілі (нестримність у діяльності як такої, у бажанні взяти на себе якомога більше соціального тягаря, максимально насичити життя подіями, щоб приглушити тугу за життям, що неминуче добіже кінця), або ж як чинника перманентної фрустрованості й тривожності, що компенсуються патогенезом кримінальної активності – нав'язлива активність щодо забезпечення власної безпеки через замісну агресію. Втім, як перший, так і другий модули екзистенції смертності здатні детермінувати кримінальну активність: у разі першого агресія буде символічною, соціальною (корисливість, споживацтво, корупція тощо), у разі другого – фізичною. На підставі цього злочинність цілком може бути віднесена до розряду антропологічних констант, адже екзистенція смертності є безпосередньо пов'язаною з будовою вищої нервової системи, актуалізованою друкарською культурою (свобода думки, а від неї й вилучення людини із зовнішнього середовища, самоусвідомлення не в останню чергу зумовлюється поширенням друкованого слова, що переконливо доведено у фундаментальній праці М. Мак-Люена «Галактика Гутенберга»²).

¹ Толстой Л. Н. Записки сумасшедшего // Полное собрание сочинений : в 90 т. : Т. 26. М. : Худ. лит., 1937. С. 469–470.

² Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: сотворение человека печатной культуры / пер. с англ. А. Л. Юдина. Київ : Ника-Центр, 2014. 432 с.

3. *Екзистенція самотності* є тісно пов'язаною з екзистенцією смертності, однак, на відміну від неї, фокус стражденного переживання буття зсунуто з принципової скінченності життя на усамітненість, індивідуалізованість, атомізованість, ілюзорність зв'язків з оточенням та оточуючими. Ця екзистенція так само походить з вищої нервової функції самоусвідомлення, виокремлення себе з єдиного універсуму, а також невідчужуваності життя: «Людське життя саме через свою невідчужуваність по суті і є самотністю, первісною самотністю» («Человеческая жизнь именно в силу своей неотчуждаемости по сути есть одиночество, изначальное одиночество»¹). Вона має властивість загострюватись у разі розриву суспільних зв'язків, стигматизації, соціально-психологічному відчуження.

Досить точно стан відчуження характеризує Ю. М. Антонян. «Відчуження, – зауважує він, – це мимовільне, спонтанне, стихійне неприйняття світу, його базових цінностей і ухід (аж ніяк не обов'язково фізичний) від людей; це – постійне відчуття непереборної дистанції між собою і ними; це – сприйняття середовища і самого себе як чужих, незрозумілих, ворожих. Ці стани цілком закономірно здатні детермінувати злочинність»². На цьому ж наполягав і Е. Дюркгейм, доводячи, що підґрунтям для поширення аномії, самогубств і вбивств є відчуженість, недостатня близькість суспільства індивіду. Куди саме буде спрямовано деструктивну енергетику тривожності-відчуженості – на себе чи інших, на самогубство чи вбивство – залежить від моральної організації індивідуума³. Дійсно, екзистенція – справа індивідуальна, особистісна. А тому, крім відомих зв'язків масового рівня відтворення (між аномією і злочинністю взагалі, відчуженістю і суїцидальністю, агресією), важливим видається виділення деяких відмінних аспектів сутнісного ряду, що становлять зміст екзистенції самотності і при тому відображають різні її боки з неоднаковими наслідками в кримінологічно значущій площині.

Насамперед варто виділити *секуляризовану самотність*, що тяжіє до екзистенції смертності, в низці випадків синтезуючись із нею. Такі поєднання є потужним джерелом тривожності та злоякісної (у термінології Е. Фромма) агресії, кримінального насильства. Водночас *самотність* як соціальне дистанціювання, але за збереження космологічної, божественної діалогічності як буттєвого самовиразу (М. Бубер) є більшою мірою відкритою до синтезу з екзистенцією смерті (страху смерті). Цей різновид самотності у суто соціальному вимірі як цілковитої соціальної дезорієнтованості та зневіри у людські конвенції яскраво відобразив Б. Л. Пастернак у його «Гамлеті»:

*«Я люблю Твой замысел упрямый
И играть согласен эту роль.*

¹ Ортега-и-Гассет Х. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве / сост. : И. Тертерян, Н. Матяш ; пер. с исп. : С. Васильевой, В. Симонова, И. Тертерян, Н. Кротовский, Н. Снетковой, Н. Трауберг, Н. Матяш. М. : Радуга, 1991. С. 262.

² Антонян Ю. М. Почему люди совершают преступления. Причины преступности. М. : Камерон, 2006. С. 28.

³ Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд / пер. с фр. с сокр. ; под ред. В. А. Базарова. М. : Мысль, 1994. С. 342, 347.

*Но сейчас идет другая драма,
И на этот раз меня уволь.*

*Но продуман распорядок действий,
И неотвратим конец пути.
Я один, все тонет в фарисействе.
Жизнь прожить – не поле перейти...»¹*

У цьому уривку екзистенція самотності подається як епіфеномен, що б'є повз центруючу вісь буття, яка перебуває поза «зоною досяжності» дискредитованих соціальних конвенцій і практик, що з них розгортаються. Останні є викликом та об'єктом спротиву. Виокремлення себе із середовища безособистісного «люду» (*das Man* – М. Хайдеггер), екзистенційне дистанціювання від «людини в купе, що не рефлексує» («нерефлексирующего человека в купе» Г. Чхартішвілі) відкриває особистий простір свободи, вельми умовно пов'язаний із соціальними конвенціями. Порушення останніх – вияв свободи, що з *погляду принципу законності* є свавіллям. Воно може набувати як соціально конструктивного прояву (наприклад, під час реалізації права на повстання), так і деструктивного, небезпечного; за такою логікою серед іншого формуються екзистенції й екзистентності релігійного штибу, зокрема й ті, що результують кримінальний радикалізм, терористичну діяльність.

Також зауважимо, що реакцією на екзистенцію самотності може бути як подальше усамітнення, втеча з проєктів соціального (через суїцид, тотальний маргіналізм, бунт тощо), так і зворотна тенденція, що виражається у прагненні до віднайдення нових колективних платформ стійкості, нових підстав для об'єднання. Такі підстави, як правило, виявляються: а) девіантними щодо наявних порядків, а їх втілення в життя тягне за собою явища екстремізму, кримінального сепаратизму тощо; б) контраверсійними екзистенції свободи, що виражають устремління до несвободи (прагнення позбутися тиску природного року: «*Людина приречена бути вільною*»²), до підкорення авторитетові, зняття із себе відповідальності, до патерналізму й поклоніння, що є способом афіліації себе із деяким цілим; втеча від самотності часто завершується втратою свободи, прийняттям пропонованої авторитетом групової ідентичності. Типовим механізмом прийняття ідентичності є символічне й архетипне прийняття жертвності (травматичної консолідації), стимуляція ресентименту.

4. *Екзистенція вини* – енергетично потужний чинник детермінації душевного руху, соціальної діяльності. Перше, що спадає на гадку, якщо звернутись до екзистенції вини, – це Софоклів «Едип», трансформований, чи то інтерпретований З. Фройдом на свій смак, однак неодмінно з відтінком (присмаком) винуватості (винності?), що відсилає до витісненого

¹ Пастернак Б. Л. Стихотворения и поэмы : в 2-х т. : Т. 1 / сост., подготовка текста и примеч. В. С. Баевского и Е. Б. Пастернака. 3-е изд. Л. : Советский писатель, 1990. С. 98.

² Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. М. : Политиздат, 1989. С. 344.

(амнезованого) інфантильно-інцестоїдного базового комплексу вини. Останній формується під тиском культури, соціалізації та первинних статевих потягів/досвіду. І це – умовний первинний гріх і вина людства й людини. Ясна річ, цей аспект екзистенції вини, що позаяк міститься у найглибших шарах несвідомого, є важливим, має і власний «вихід» на розкриття додаткових модусів буття кримінальної активності. Але вони переважно опосередковуються тривожністю, фрустрацією, страхом смерті (про останній більш детально – далі за текстом). У більш загальному ж сенсі, виходячи за межі психоаналітичного ракурсу, екзистенцію вини завжди спрямовано проти екзистенції самоактуалізації. Незважаючи на те, якими факторами зумовлено переживання вини, вона запускає механізм відновлення власного «Я» або через спокуту, або через самовиправдання.

Психологічне самовиправдання зазвичай розглядається в кримінології як складова посткримінальної поведінки в механізмі окремого злочину. Відомо, що самовиправдання відкриває шлях до вторинної криміналізації особистості, адже значно полегшує можливість ухвалення рішення про вчинення наступного злочину через уже сформовану аргументацію виправдувальної властивості, такої, що раціоналізує і легітимізує злочин. Інакше кажучи, самовиправдання – спосіб примирення із собою, задоволення потреби у самоактуалізації шляхом трансгресії екзистенції вини, її особистої деперсоналізації, перекладання на зовнішнє середовище: інших осіб, усталений абстрактний стан речей, порядок тощо. Отже, екзистенція вини в розрізі криміналізації особистості й детермінації окремого злочину здатна відігравати роль енергетичного (психічна енергетика агресивності) трампліну, сприяючи інтенсифікації злочинної діяльності. Лише поєднана зі спокутою вина здатна розірвати цей ланцюг.

5. *Екзистенція абсурду*, що, як правило, є наслідком глибинної рефлексії у поєднанні з дезорієнтацією, втратою сенсу. Красномовним у цьому контексті є розмірковування К. Кастанеди, вкладене у вуста Хуана Матоса (мовою перекладу): «Тебя должно бросать в дрожь от того, что впереди у тебя нет ничего, кроме рутинного повторения одних и тех же действий в течении всей жизни. Представь человека, который из года в год выращивает зерно, и так до тех пор, пока силы не покидают его и он не падает, подобно старому болезненному псу. Все мысли его и чувства, всё, что в нём есть самого лучшего, принесено в жертву одному – добыче еды, производству пропитания. Бессмысленная жертва, пустая трата времени – жить, чтобы питаться, и питаться ради жизни, и снова жить, чтобы питаться, и так – до самой смерти. Развлечения, придуманные людьми, как бы они при этом не изощрялись, – всего лишь жалкие потуги забыться, не выходя за пределы порочного круга – питаться, чтобы жить, и жить, чтобы питаться... Как по мне, то не может быть страшнее потери!»¹. Із того ж самого почуття А. Камю виснував свою тезу (мовою перекладу): «То, что является причиной жизни (идеи), оказывается одновременно и

¹ Кастанеда К. Отдельная реальность // Учение дона Хуана: путь знания индейцев яки. Отдельная реальность / пер. с англ. Киев : София, 2020. С. 312.

превосходной причиной смерти... Стоит мышлению начаться, и оно уже подтачивает...»¹.

Екзистенція абсурду є потужною детермінантою аутодеструктивних практик (алкоголізація, наркотизація, суїцидальність), а також зовнішньо спрямованої агресії, прояви якої не обмежуються безглуздими, з погляду абсурдизованої особистості (ураженої перманентною екзистенцією абсурду, що часто поєднується з депресивними розладами²), нормативними системами соціальної регуляції. Переживання втрати сенсу життя, що є змістом екзистенції абсурду, постає одним із найпотужніших суб'єктивних девіантогенних чинників, а надто у випадку обтяження фрустрацією, насильством щодо особи (домашнє насильство, насильство щодо засуджених до позбавлення волі).

III. Модуси гібридних екзистенцій, у яких задоволення, радість мають зворотні, взаємні переходи зі стражданнями та страхами.

1. Екзистенція смерті. Смерть – гранична подія, межа, край. «Крайнощі, – підкреслює М. Кундера, – це ті межі, за якими добігає краю життя, а тяжіння до екстремізму, як у мистецтві, так і в політиці, це приховане прагнення смерті»³. Воно відповідає фрейдівському *tonatos mortido*. Цілком можливо, що це деструктивне начало є продовженням циклу «народження – смерті» (С. Гроф) і, відповідно, смерті як іншого народження. Прагнення до перевтілення і перевлаштування себе у світі й світу у собі – глибинні спонуки кримінальних екстремізму, радикалізму й жертвовного тероризму.

Але є і інша субекзистенція смерті, чітко пов'язана з демонстрацією нищоті. «Бажання запаморочення, – стверджує той самий М. Кундера, – це сп'яніння від власної слабкості. Людина усвідомлює свою слабкість і не хоче опиратися, а віддається їй цілком. Вона впирається своєю слабкістю, прагне бути ще слабшою, хоче повалитися додолу на вулиці на очах у всіх, хоче валятися на землі ще нижче, ніж сама земля»⁴. Неважко помітити співзвучність цих конотацій і з устремліннями Настасії Пилипівни Барашкової – героїні роману «Ідіот» (Ф. М. Достоевський). «Самовдосконалення, – у цьому ж річищі зауважує Ч. Паланік, – це безглуздя, а ось саморуйнація...»⁵. Така логіка є близькою до абсурдистської, що ґрунтується на відчутті втрати сенсу життя й відповідній маніфестації, що має очевидний віктимологічний аспект, а також додатково підсвічує кримінологічну проблематику суїцидальності як фонового для злочинності явища.

Гносеологічного ж статусу гібридного модусу екзистенція смерті набуває через *субекзистенцію танатофобії*, страху смерті. Порівняно з багатьма іншими екзистенціями танатофобія вирізняється

¹ Камю А. Миф о Сизифе // Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. М. : Политиздат, 1990. С. 94, 96.

² Лише за офіційними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я на депресивні розлади у світі страждає більше 264 млн людей (Depression / Fact Sheets; WHO. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/depression> (дата звернення: 17.02.2021)).

³ Кундера М. Нестерпна легкість буття / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів : Вид-во Старого Лева, 2019. С. 99.

⁴ Там само. С. 79

⁵ Паланік Ч. Бойцовский клуб / пер. с англ. И. А. Кормильцева. М. : АСТ, 2002. С. 94.

психопатологічним фоном у вигляді афективних (неорганічних) нападів істероепілепсії, перманентної тривожності, пригніченості. «Нам известны, – писал З. Фрейд, – смысл и намерения припадков смерти. Они означают отождествление с умершим – человеком, который действительно умер, или с человеком живым ещё, но которому мы желаем смерти. Второй случай более значителен. Припадок в указанном случае равнозначен наказанию. Мы пожелали другому смерти, – теперь мы стали сами этим другим и сами умерли. Психоаналитическое учение утверждает, что этот другой для мальчика обычно – отец, и именуемый истерией припадок является, таким образом, самонаказанием за пожелание смерти ненавистному отцу»¹. Тож, З. Фрейд, який цілком закономірно підходить до танатофобії з позицій психоаналізу, спирається не теорію сексуальності, розлоге вчинення про первинні інцестойдні імпульси, комплекси Едипа та властиві для них витіснені стани несвідомого прагнення до заподіяння смерті батькові й пов'язаний з цим комплекс вини. Така «археологія» страху смерті, що має суто внутрішнє несвідоме походження, дійсно виявляє чимало цікавих з наукового і корисних з практичного погляду складників детермінації танатофобії. Їх слід брати до уваги.

Втім, виходячи із завдань, що ставляться перед реалізацією пояснювальної функції кримінології, не менш значущим є і питання про зміст переживання (власне екзистенцію) страху смерті та його подальші трансформації, траєкторії розгортання яких у низці випадків мають кримінальні та/або криміногенні втілення. Тобто йдеться не про ретроспективу (хоча і це важливо) танатофобії, а про поточний стан і перспективи її переживання. І якщо винести за дужки явні констеляції зазначеної екзистенції із вельми поширеними випадками домашнього насильства проти літніх батьків (лише за офіційними даними це близько 1–1,5 % від усіх жертв злочинів, передбачених ст. 126-1 КК України; такі випадки є високолатентними), то пізнавальний акцент субекзистенції танатофобії зміщується з безпосередніх, психоаналітично пояснювальних реакцій на властивості детермінації раціонально не пояснюваної тривожності й фрустрованості. Такі стани, як відомо з кримінологічної теорії і практики, зазвичай поєднуються з підвищеною агресивністю: людина схильна шукати причини квазізагроз (адже справжні загрози мають суто суб'єктивне походження) своєму існуванню у складниках зовнішнього середовища, які постають тригерами енергетичної розрядки, об'єктами агресії. Формується нескінченний (до вирішення відповідних психокомплексів) агресивний драйв, що, по суті, є захисною стратегією життя з очевидними кримінальними перспективами.

Крім того, не варто забувати і про маніпулятивне використання танатофобії у злочинно-політичних цілях. Для стимуляції танатофобії, як свідчить історія, використовуються практики терору і тероризму. Страх бути знищеним державою чи певною терористичною організацією значно

¹ Фрейд З. Достоевский и отцеубийство // О сновидениях. Тотем и табу. Очерки по теории сексуальности и другие тексты / пер. с нем. В. Ф. Бублик, С. И. Правдюк. Харьков : Фолио, 2006. С. 404–405.

звужує увагу, запит на свободу, який поступається місцем запитом на безпеку і стабільність – два відомі соціально-психологічні феномени, що лежать у підґрунті консервації недемократичних політичних режимів.

2. *Екзистенція ресентименту.* Під ресентиментом узвичаєно розуміти соціально-психологічний феномен, який полягає у ворожому ставленні до відмінного соціального суб'єкта на основі генерації, підтримання наративів, дискурсу і символіки ідентичності у повністю або частково сфальсифікованих умовах протистояння загрозам існування групи, що супроводжується агресивними практиками опозиційно-консолідуючого значення. Ресентимент відтворюється і як індивідуальний психоемоційний стан ворожості й ненависті, раціоналізований описово-пояснювальною (часто соціально міфологізованою) системою переконань, і як масовий, колективний транссуб'єктний феномен групової опозиційної консолідації¹. Водночас з погляду психогенези ресентимент виникає лише в тих ситуаціях, які актуалізують маркери групової ідентичності у протиставленні будь-якому іншому, насправді чи уявно ворожому колективному утворенню.

Отже, екзистенція ресентименту є амбівалентною: з одного боку, він постає як свято ненависті (М. Кундера), з іншого ж – як нищість ворожості, неможливість приховати об'єктивність мерзенного, примітивного. У зв'язку з цим ресентиментарні практики потребують постійного стимулювання, постійного «роз'ятрення ран», нагадування травматичності-жертвовності й формування на підставі цього претензійності до соціального опонента, утвердження домінантного визнання (мегалотимія й «мирозлобие» (рос.): *«Если бы мне предложили выбирать, всему миру провалиться, или мне чай пить, я бы ответил, что лучше всему миру провалиться, а мне чтобы чай пить»*», – Ф. М. Достоевський²), що є підґрунтям для злочинів ненависті.

3. *Екзистенція свободи* – одна з найбільш суперечливих, емоційно та енергетично потужних екзистенцій, гібридність гносеологічного статусу якої пояснюється багатовимірністю самого феномену свободи і спектром її переживань: вітальна радість, біль, страх відповідальності, самотності тощо. І було б надмірною, недопустимою самовпевненістю намагатися в межах навіть не окремої наукової статті, а її фрагменту описати цю метакзистенцію, якою є свобода. Тому лише пунктирно позначимо окремі її складові, які, на нашу думку, найбільшою мірою є дотичними до проблематики відтворення злочинності, а саме.

1) *Субекзистенція волі й гідності*, що визначається виключно моральним імперативом (І. Кант), а тому співвідноситься з публічними порядками лише остільки, оскільки вони відповідають вказаному імперативу; такий вимір свободи покладено у підґрунтя як юснатуралізму, так і кримінологічної ідеї про комплекси сваволі та ілюзій як криміногенних факторів (О. М. Костенко).

2) *Субекзистенція агресивної несвободи* – свобода як тягар

¹ Більш детально про кримінологічні аспекти ресентименту див. іншу працю автора: Орлов Ю. В. Ресентимент: шлях від жертвовності до злочинності. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 140–151.

² Достоевский Ф. М. Записки из подполья. М.: Азбука, 2011. С. 78.

відповідальності й самотності – підданства (патерналізму/автократії, делегалізму/демократії) як суть ідентичних способів зняття із себе відповідальності, як процес і результат втечі від свободи й позбавлення тиску відповідальності, самотності й смертності. Е. Фромм характеризує механізм відмови від свободи так (мовою перекладу): «Сознавая свою отдельность, осознавая – пусть даже очень смутно – неизбежность болезней, старости и смерти, человек не может не чувствовать, как он незначителен, как мало значит в сравнении с окружающим миром, со всем тем, что не входит в его «Я»... Человек должен иметь возможность отнестись себя к какой-то системе, которая бы направляла его жизнь и придавала ей смысл; в противном случае его переполняют сомнения, которые парализуют его способность действовать, а значит и жить... Он должен суметь воссоединиться с миром в спонтанности любви и творческого труда или найти в себе какую-то опору с помощью таких связей с этим миром, которые уничтожают его свободу и индивидуальность»¹. Отже, позбавлення свободи є природною реакцією на комплекс тягарів, з нею пов'язаних. Часто саме втеча від свободи видається за прояв найвищої свободи, і в її ім'я вчиняються найбільш тяжкі злочини. Лише пізнання істини (складної і конкретної) містить у собі потенціал свободи, свободи вибору (Г. В. Ф. Гегель), і пізнання сутності речей дає владу над речами (свобода як влада – Б. Рассел). Тож, тільки складне мислення дає поштовх до свободи; за його відсутності будь-які маніфести свободи і заклики до її обстоювання призводять до символічних ерзаців, симуляцій, політичних гротесків, свавілля й криміналізму.

3) *Субекзистенція кічу – байдужої антисвободи*. Тут доцільно навести цитату М. Кундери: «Категорична згода з буттям передбачає естетичний ідеал світу, в якому лайно заперечується, і кожен поводить так, наче його взагалі не існує. Цей естетичний ідеал називається кіч»². Це – екзистенція принципового провладного або модного (влада моди) конформізму, що є мутацією екзистенції приналежності під дією страху перед знищенням (фізичною смертю чи соціальним крахом);

4) *Субекзистенція легкості/тягара поточного вибору*. Нездатність передбачити наслідки своїх рішень і діянь в умовах невідомості, неможливості ідентифікувати поточний контекст, дезорієнтованості у соціальному просторі швидкого часу змушують або відмовитись від морального імперативу й піддатися легкості буття, списуючи прорахунки на неможливість передбачення, або перебувати «зігнутим» під тягарем відповідальності у ситуації невизначеності, що діагностовано М. Кундерою як нестерпна легкість буття. У першому випадку відбувається втеча від свободи, у другому – розрив із соціальністю, відчуження. Криміногенні аспекти цих екзистенцій описано вище.

4. *Екзистенція гри*, що, на відміну від примату раціональності в системах комунікації й соціального вибору як установки класичної теорії

¹ Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г. Ф. Швейника. М. : Прогресс, 2012. С. 22, 23.

² Кундера М. Нестерпна легкість буття / пер. з фр. Л. Кононовича. Львів : Вид-во Старого Лева, 2019. С. 254.

гри, виражається у нерациональному переживанні моменту протиборства, суперництва. Й. Хьойзинга дає таке визначення грі (мовою перекладу): «Игра есть добровольное действие либо занятие, совершаемое внутри установленных границ места и времени по добровольно принятым, но абсолютно обязательным правилам с целью, заключённой в нём самом, сопровождаемое чувством напряжения и радости, а также сознанием «иного бытия», нежели “обыденная” жизнь»¹. При цьому визнаючи, що гра – феномен діалогічний, варто визнати і те, що добровільність для одного з учасників зовсім не означає добровільності для іншого. У цьому сенсі діалогічність є радше функціональною, аніж сутнісною. До того ж рознесення «буденності» й «інакшості» за різними модусами буття є вельми умовним і не має, на нашу думку, імперативності; «буденність» та «інакшість» не мають непроникних кордонів.

Через ігрове суперництво відбувається самоактуалізація, забезпечується визнання. Водночас гра супроводжується страхом поразки, що ставить під сумнів спроможність «гравця», силу його позиції, символічний потенціал в умовах соціальної стихії. Тож, сама гра виявляється функціональним простором самоактуалізації, в якій мета виправдовує засоби, адже складно уявити засоби, що були б дорожчими за мету утвердження й вираження особистості за самого умовного гравця. Такі ігрові сфери розгортаються як на мікрорівні (так звані ігрові мотивації злочинної поведінки: хуліганство, інші злочини, що вчиняються як виклик порядкам, правоохоронній системі та можуть проявлятися як стремління до трансгресії, самоактуалізації у граничних станах «ігрової» напруженості й ризику провалу, викриття, притягнення до відповідальності; уникнення останнього тягне задоволення й радість), так і на макрорівні – злочини зовнішньополітичної агресії, політичної корупції на міждержавному рівні тощо. Крім цього, очевидними й такими, що не потребують додаткової аргументації, є криміногенні, віктимогенні аспекти лудоманії.

5. Екзистенція любові, що виражається через такі субекзистенції:

– патріотизм, націоналізм як квазілюбов: самоактуалізація через приналежність, груповий нарцисизм; загрози для групи сприймаються як загрози особистості, страх бути знищеним; акценти взаємовідносин з групою зсунуто з ліберально-гуманістичної пріоритетності інтересів особи та групоутворення для досягнення цієї мети творчого розвитку людини на пріоритетність інтересів групи як самоцілі для діяльності члена групи; ініціативне входження (афіліація) до групи з метою перейняття на себе її здобутків може бути і способом втечі від свободи, і реакцією на екзистенцію самотності, проявом екзистенції приналежності, водночас екзистенція любові у груповій ідентичності відрізняється бінарним опозиціонуванням, що лежить у підґрунті злочинів ненависті та ресентименту;

– релігійний фанатизм, що, крім космологічної діалогічності, здатен продукувати зворотні ефекти: хрестові походи, «войовниче православ'я»,

¹ Хейзинга Й. Homo Ludens. Статті по истории культуры / сост., перевод и вступ. ст. Д. В. Сильвестрова; науч. коммент. Д. Э. Харитоновича; под ред. А. И. Иоффе. М.: Прогресс; Традиция, 1997. С. 42.

ісламський фундаменталізм, релігійний тероризм тощо;

– міжособистісна любов, екзистенція якої навряд чи може стати предметом кримінологічного дослідження, принаймні в межах цієї роботи, констатуємо лише зв'язок цієї екзистенції як з морально високими, так і з низькими вчинками: суїцидальністю, вбивствами, іншим насильством на ґрунті ревнощів і більш складної екзистенціальної комбінаторики (феномен Парфьона Рогожина – роман «Ідіот», Ф. М. Достоевський).

6. *Екзистенція співпричетності*, що виявляє такі субекзистенції: 1) співпричетність світобудові («мирозданню» – рос.), універсуму, вселенському буттю; 2) співпричетність життю та особистості іншого чи інших (емпатія, діалогічний персоналізм М. Бубера). Екзистенція співпричетності, разом із ресентиментом і приналежністю фундує механізми постпам'яті (М. Хірш), що відіграють роль як соціальної консолідації, так і стимуляції травматичної свідомості, ворожості й ненависті до опозиційних соціальних груп.

7. *Екзистенція пізнання (когніції)*, що є однією з тих, яка виокремлює людську сутність з лінійки представників живої природи. Автентична радість пізнання, відкриття нового хоча і не може *безпосередньо* бути або кримінальною (у діяльнісному вимірі), або криміногенною, тим не менш здатна впливати на траєкторії соціалізації, надаючи їм ознак стійкості, а в подальшому й інтелектуальної ригідності. Небезпечними такі особистісні риси стають у тих випадках, коли йдеться про: а) кримінально-субкультурну ціннісно-світоглядну систему; б) інтелектуальну ригідність в умовах «швидкого часу», постмодерних суспільств, на підґрунті якої формується соціальна база для відтворення архаїчних ідеологем, постпам'яті (радість *упізнання* відомого), аномії, фронтиризації суспільств і поширення кримінального радикалізму.

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що запропонована кримінологіко-екзистенціальна матриця є спробою структурування та поглиблення уявлень про буття злочинності, визначених вимірами людських переживань, що охоплюють не лише мислення, а й афекції. Ця матриця є відкритою, в ній можуть бути виділені як додаткові субекзистенції, так і інші екзистенції родового порядку. Водночас репрезентовані модуси буття злочинності дозволяють підійти до екзистенціального аналізу системно, комплексно, висвітлити ті грані кримінальної активності й особистості злочинця, які здебільшого вислизали з фокусу дослідницької уваги.

Мотиви і мотивація злочинної поведінки в разі застосування екзистенціального аналізу постають більш багатограними, глибинними особистісними феноменами, які принципово не зводяться до відображення зовнішніх умов життєдіяльності, особистісної проєкції суспільних суперечностей. У зв'язку з цим для виявлення справжнього змісту суб'єктивних факторів злочину екзистенціальний аналіз на окремому науковому рівні спирається на методи і підходи психоаналізу, трансперсональної психології (С. Ґроф), теорії травми (Й. Брейер, З. Фройд) й колективного несвідомого (К. Г. Юнг). Актуалізуються проблеми дослідження колективної травми (*trauma studies*), що уявляється як

специфічна, умовно сукупна, спільна екзистенція індивідів, з властивостями міжпоколінної ретрансляції й джерела соціальних страхів, істерії та неврозів нав'язливих станів.

Утверджується релятивізм як базовий підхід до пізнання багатовимірного соціального простору. З постулату релятивізму розгортаються як конструктивістська парадигма (неонтологічність злочинності), так і метод деконструкції сучасних соціальних, зокрема і правових, порядків, їх переосмислення через інший, відмінний контекст, поліконтекстуальність, нелінійність взаємодій, нестійкий рух (стійкий розвиток (*Sustainable Development*) – фікція). Пришвидшення часу, фрагментація, десинхронізація, декайризація (втрата згоди щодо часу можливостей) його соціальних вимірів, інтенсивні технологічні трансформації, інформаційні війни, різновекторна експлуатація феномену постпам'яті тощо призводять до зростання темпів примноження екзистенцій. Останнє супроводжується проявленням дедалі більшої кількості фронтирів, наближує настання соціальної сингулярності – критичного стану аномії, відмінностей дискурсів, засновків, установок та орієнтацій мислення – як докичного, так і наукового, філософського. Соціальна сингулярність – загроза національній безпеці, державності, миру і світовому правопорядку. Стратегії протидії злочинності, отже, мають передбачати кримінологічну роботу з фронтами й екзистенціями, широкий цивілізаційний контекст багатовимірності, міжвимірності та позавимірності (проактивність). Вважаємо, що перспективним напрямком подальших досліджень є кримінологіко-екзистенціальний аналіз сингулярності (екзистенції сингулярності й сингулярності як примноження екзистенцій).

Стаття надійшла до редакції 08.03.2021

Юрій Владимирович ОРЛОВ,

доктор юридических наук, профессор

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

МОДУСЫ БЫТИЯ ПРЕСТУПНОСТИ: МАТРИЦА КРИМИНОЛОГО-ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО АНАЛИЗА

В статье описаны теоретические и методические предпосылки экзистенциального анализа преступности. Дана характеристика базовым положениям экзистенциализма. Установлена комплексная методическая основа криминологического экзистенциального анализа, включающая интуитивное познание, концептуализацию, моделирование, экспериментально-экзистенциальную субъективную аутентичность (эксперимент-перепроживание). Сформирована криминологическая экзистенциальная матрица преступности, в которой выделены модусы экзистенции удовольствия (самоактуализации, признания, владения), страдания (физической боли, смертности, одиночества, вины, абсурда) и гибридные экзистенции (смерти, ресентимента, свободы, игры, любви, сопричастности, познания) с соответствующими субэкзистенциями.

Ключевые слова: екзистенціалізм, кримінологія, екзистенція, преступлення, аналіз, матриця, буття.

Yurii V. ORLOV,

Doctor in Law, Professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

ADMEASUREMENTS OF CRIME: MATRIX OF CRIMINOLOGICAL-EXISTENTIAL ANALYSIS

The article is focused on theoretical, methodological grounds for the existential analysis of crime. It provides the characteristic of the basic position of existentialism. A comprehensive methodological basis of criminal and existential analysis has been established, including intuitive cognition, conceptualization, modeling, experimental and existential subjective authenticity (re-living experiment). The criminological and existential matrix of criminality has been formed. This matrix includes several modes: existences of pleasure (self-actualization, recognition, possession), suffering (physical pain, mortality, loneliness, guilt, absurdity) and hybrid existences (death, resentment, freedom, play, love, involvement, knowledge) with the corresponding subexistences.

Key words: *existentialism, criminology, existence, crime, analysis, matrix, genesis.*